

КОНОТАЦІЯ ЯК ЗАСІБ УВИРАЗНЕННЯ ЖАНРУ “ДОКІР” У ХУДОЖНІЙ ПРОЗІ ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ

У статті розглянуто конотативно навантажені лексеми як актуалізатори семантики жанру “докір” у художньому тексті, їх роль у процесі декодування інформації.

Ключові слова: докір, конотація, лексема, імпліцитність, декодування.

Іванна Перепічка. Коннотация как способ актуализации жанра “упрек” в художественной прозе начала ХХІ века.

В статье рассмотрено коннотативные лексемы как актуализаторы семантики жанра “упрек” в художественном тексте, их роль в процессе декодирования информации.

Ключевые слова: упрек, коннотация, лексема, имплицитность, декодирование.

Ivanna Perepichka. Connotation as means of genre “reproach” underscoring in fiction prose of early 21 st century.

The article deals with the investigation of the lexical connotation used as visualization of the semantic meaning of the genre “reproach” in the literary text as well as its role in the process of decoding information.

Key words: reproach, connotation, lexeme, implicity, decoding.

Актуальним завданням сучасної лінгвістичної науки є дослідження мови як “системи знаків і правил, за допомогою яких відбувається кодування й декодування інформації” [6, с. 256], тому при аналізі художнього тексту важливими є одиниці різних мовних рівнів. Однак мовознавці особливу увагу приділяють слову, зокрема конотативно навантаженому, яке є вагомим актуалізатором внутрішньотекстових інтенцій. Конотовані лексемами – основні реалізатори “нових, емоційно-оцінних характеристик, які можуть ставати ключовими, сутнісними чи, навпаки, нівелюватися залежно від контексту та інтенцій комунікантів” [4, с. 96].

Конотація як мовне явище завжди привертала увагу багатьох мовознавців (М. Румлянський [15], В. Телія [20], В. Шаховський [22] та ін.). У художньому тексті конотативно навантажені лексеми розглядали такі вчені: Л. Климкова [5] (асоціативне значення слів у поезії та прозі), Ладигін [8] (інформативну роль конотативних значень), А. Найрулін [12] (дослідження особливостей конотації в епістолярному тексті), О. Сапожникова [16] (семантичну систематизацію конотованих значень), О. Семенець [17] (поетичний текст в аспекті конотативної семіотики) та ін.

У лінгвістиці конотація – “семантична сутність, яка узуально чи оказіонально входить у значення мовних одиниць і виражає емоційно-оцінне та стилістично марковане ставлення суб’єкта мовлення до дійсності” [21, с. 5]; це “додаткові стосовно предметно-логічного і граматичного значення мовної одиниці експресивно-емоційно-оцінні і функціональні властивості. У широкому розумінні – це будь-яке суб’єктивне (тобто те, що виражає людський фактор) забарвлення мовних одиниць, зокрема соціально-політичне, морально-етичне і под.” [20, с. 173]. Таким чином, конотація виражає індивідуально-суб’єктивне ставлення до дійсності, сприяє емоційності мовлення.

Конотовані слова наявні у різних жанрах: *осуді, звинуваченні, брехні, проханні та ін.* Семантично значущими вони є і в такому емоційно-оцінному жанрі, як *докір*.

Докір – м’яка форма звинувачення, що базується на емоційному стані адресанта й може бути висловлена адресатові експліцитно або без прямих доказів його вини – в імпліцитній формі.

Досі конотативно навантажені лексеми не розглядалися як актуалізатори семантики жанру “докір” у художній прозі початку ХХІ століття та його важливий засіб вираження, це й зумовило вибір теми статті.

Мета дослідження – розкрити значення конотативно навантажених лексем, важливих у процесах формування жанру “докір” та декодуванні його інформації у художній прозі початку ХХІ століття.

Проза означеного періоду започаткувала нову, неординарну епоху в літературі, що дає

можливість тлумачити художній текст як “живе” дійство. Багатство її мовних засобів, асоціативна варіативність, на нашу думку, допоможе розкрити виражальні можливості слова як репрезентанта імпліцитних та конотованих значень, наявних у різних мовленнєвих жанрах, зокрема і в *докорі*.

У нашому дослідженні послуговуємося текстами Люко Дашвар (“РАЙ. центр”), М. Дзюби (“Укриті небом”), М. Матіос (“Солодка Даруся”, “Майже ніколи не навпаки”), І. Роздобудько (“Останній діамант міледі”). Названі твори, яскраво презентуючи означений період, є багатим ілюстративним матеріалом для дослідження цього жанру, оскільки відображають комунікативну інтеракцію із характерною для неї динамікою та емоційністю. Це і зумовило вибір названих романів.

“Художній текст як образна модель світу завжди передбачає творче, особистісне прочитання-декодування, в якому значну роль відіграє певний життєвий, культурно-естетичний досвід індивіда” [11, с. 21]. Конотативно навантажені лексеми у прозовому тексті “мають вирішальне значення при втіленні й декодуванні комунікативного задуму персонажів” [7, с. 156]. Використання їх у процесі вербалізації *докору* надає досліджуваному жанру оцінного значення, суб’єктивізує та емоційно забарвлює його. Такі лексеми в експліцитній формі виступають одним із основних засобів експресивізації цього жанру, оскільки відбувається пряма оцінна характеристика предметів і явищ. Наприклад:

– Вуй... ой, товаришу Павле, а можна, щоб хтось інший замість мене там... [Катерина]

– Що? То ти ще щось пікаєш? Та тобі, напівграмотній простачці, влада довірила таку високу місію – обслуговувати найвище керівництво, а ти ще крутиш носом? Та друга би на твоєму місці вже головою драгара досягала! [19, с. 55]

Конотативи *напівграмотна*, *простачка* є негативно оцінними номінаціями, вони сприяють прямому, безпосередньому вираженню *докору* (за невдячність) у цьому тексті. Водночас утворюють антонімічну пару із словосполученням *найвище керівництво* (відбувається розподіл соціальних ролей на вищі (звернення до представника радянської влади – *товаришу Павле*) та нижчі (актуалізуються конотативно навантаженою лексемою *пікати*). Антонімічно протиставленими є й конотативно забарвлена фразема *крутити носом* та фразеологізована сполука *драгара досягати*, що сприяє розкриттю безвихідного становища Катерини й підсилює емотивну сферу *докору* “товариша Павла”.

Конотовані одиниці несуть не тільки суб’єктивну інформацію стосовно адресата, виражену в експліцитній формі, а й акумулюють певні імпліцитні значення, важливі у семантичній структурі *докору*. Порівняймо:

Із такими підбадьорливими думками Ліда постукала у двері.

– Любочко! Ти вдома, дитино?!

Замість Любочки свої двері відчинила Роза Сигізмундівна.

– І як же ви всі мені остогиділи, осточортіли і набридли! – завела. – Лідо! Коли ти вже грошей наїсися? Га? Трьох виродків – мені під старий бік! Давайте автомата! Давайте! Я їх усіх постріляю! Одним патроном! [2, с. 24]

У першій частині репліки Розі Сигізмундівни важливу роль відіграють конотовані синонімічні лексеми (*остогиділи*, *осточортіли*, *набридли*). Інваріантне значення, що виражає цей синонімічний ряд, імпліцитно конструє аудиторний *докір* (спрямований на необмежену кількість адресатів) – дорікання за надмірний неспокій, якого завдають літній жінці. Наступні репліки мовленнєвого акту Розі Сигізмундівни (*Лідо! Коли ти вже грошей наїсися?..*) концентрують увагу на одній особі (*Ліді*) – *винуватиці неспокою* (трансформація аудиторного *докору* в моноадресатний). Тут відбувається “переорієнтація” початкового значення інтенції *докору* (докорання за неспокій) у *докір* за надмірну ненаситність, ненажерливість (у тексті – конотативно навантажена лексема *наїсися*). У кінці висловлювання *докір*, адресантом якого є Роза Сигізмундівна, досягає свого апогею – переростає у лють, що може кваліфікуватися як неадекватна поведінка персонажа.

Матеріал проведеного дослідження показує, що найчастіше конотативного нашарування з негативною семантикою лексема набуває шляхом “притягнення” у її асоціативно-сміслову поле інших одиниць зі знаком «–». Наведемо приклади з текстів:

– Тату, тату! – просили дружно Настуня та Ганнуся, – візьміть нас із собою до Євдокії, вона наказувала, щоб ми прийшли на Великдень.

- Та ви лише від церкви! Підете завтра, – не потягав за ними Шваюк.
- Та най ідуть діти, то не оси, що так від них відмахуєшся, ая!
- Що ти городиш? Чому я маю від них відмахуватися? Я, прецінь, не ти!
- А я що кому винна?
- А ніхто не каже, що винна, не підскауй. То йдемо, дівоньки?
- Йдемо, тату! [3, с. 141]

У репліці Шваючки (матері) лексема *діти* набуває негативного забарвлення за рахунок «притягнення» її в асоціативно-сміслову поле експресивно забарвлених одиниць зі знаком «–»: *оси, відмахуватися* (синонімічне до останнього – *сторонитися, цуратися*). Лексеми *діти* й *оси* в наведеному фрагменті виступають контекстуальними антонімами. Добір таких лексем робить висловлення-докір адресанта контрастнішим, що, в результаті, призводить до виникнення конфліктної ситуації між комунікантами²³, яка будується на взаємодоріканні один одному.

Порівняймо ще:

<...> Кирило якоїсь-то ночі сказав своїй Василині:

– Щось треба робити з Доцькою, жінко.

В Кириловому голосі була твердість, якої завжди остерігалися всі домашні.

– А що маю робити?! – сіла на постелі Васирина, спросоння невинно закотивши догори очі.

– І я тяжко Андрія носила, а твоя мама-небіжка дуже мене жалувала?! Та мені очі вилазили коло того дурного сапаня, дитина вже просилася на світ Божий, а мама казали: “Гай, ще сапаємо два рядочки, та й буде. Все’єдно сапаєш не так як треба. – А як треба, неню? – питала. А вона:

– Не знаю, як, але не так, як треба”. Що забув, як наш Андрій у гарбузинні родився?

– Не тренди й не преч, жінко! Нічого я не забув. І маму-небіжку мою лиши в спокої! Її на тому світі порахували вже гріхи. Ти сліпа, що невістка нидіє на очах, а слова не скаже? <...> Ти вже забула своє сирітство, що така недобра до Доцьки? [9, с. 10].

У докорі Кирила лексема *жінка* набуває негативного значення через «притягнення» її в асоціативно-сміслову поле експресивно забарвлених одиниць зі знаком «–» (*трендити, сліпа, сирітство, недобра*). Цей докір – це відповідна реакція-захист на висловлювання Васирина, яка імпліцитно докоряє чоловікові за погане ставлення свекрухи (опосередкований докір мамі-небіжці), не увагу до її стану, у якому вона тоді перебувала (*дитина просилася на світ*). Це призводить до надмірної іронізації дійсності (діалог свекрухи з невісткою, наведений вище). Глузування над матір’ю змусило Кирила відповісти “взаємністю” (взаємодорікання).

При реалізації жанру “докір” враховуються комунікативна компетенція мовців та їхні соціальні ролі, здатні впливати не тільки на хід комунікації, а й активізувати нові конотативні значення. Наведемо приклад із тексту:

– Жане, ти ідіот! Ти не чуєш, що я тобі говорю. На жаль... Але запам’ятай: “НА НАС ХТОСЬ ПОЛЮЄ!” І я не знаю, хто з нас буде наступним...

– Ти мені погрожуєш?! Ти? – Дартов відитовхнув приятеля і той полетів в обійми московського гостя, котрий саме входив до бару [14, с. 179].

У репліці Дартова відчувається водночас і докір (у розумінні як *ти смієш*), і зневага (негативно забарвлена лексема *ідіот*), і здивування – реакція на погрозу (*ти мені погрожуєш*). Лексема “ти”, на якій робиться логічний акцент, має тут негативну семантику (протиставлення *ми (НА НАС, хто з нас) – ти*), оскільки на хід комунікації впливають соціальні ролі комунікантів (*Дартов – відомий письменник не тільки на Батьківщині, а й за кордоном; його приятель – маловідомий*), і у своєму лексико-семантичному вимірі *ти* сягає знака «–», набуваючи значення “ніхто” – “той, що не має ніякої вартості”.

Матеріал нашого дослідження показав, що слово у висловлюванні конденсує певні асоціативні значення (ті конотації, що виникають під час отримання інформації та її сприйнятті [5, с. 45]). “Одиниці, які виникають у художньому тексті внаслідок реалізації асоціативної потенції, використовуються як художні засоби” [5, с. 47] увиразнення імпліцитних значень жанру “докір”. Проілюструємо сказане:

– Що ви там цвірінькаєте, темнота безпросвітна? Я своє діло знаю добре, то до вас доходить, як до глухої кобили <...>. Так ось: при комунізмі будеш їсти що хочеш і скільки хочеш, і

²³ Тут і надалі мова вестиметься про внутрішнього адресата й адресанта.

землі тобі не треба буде, і робити не треба.

– Та перехрестися, Омельку! Ти хочеш, аби я на старість жебрав?

– Сам хрестися, дурню! А я комуніст і вже давно відкинув від себе буржуйські пережитки. Уже цілий Совецький Союз знає, що людина зробилася з мавпи, а ніякий Бог її не створив, бо ніякого Бога нема. Ще Ленін мудрим людям відкрив очі, а я тут мушу з вами, темними, своє серце їсти [3, с. 99].

Докір у репліці Омелька імпліцитно актуалізується конотованими лексемами (*цвірінькати, темнота, безпросвітна, глуха кобила*), які набувають ще більшого негативного забарвлення внаслідок полісемантизації та входження в асоціативні ряди. Лексема *цвірінькати* на денотативному рівні викликає приблизно такі асоціації: *горобець, маленький, беззахисний, сірий, надокучливий* та ін. Власне, ці асоціативні значення імпліцитно трансформовані у висловлювання адресанта з метою утворення своєрідного контрасту: *представник радянської влади — прості селяни*. Омелько докоряє односельцям за необізнаність у новій політиці, нерозумінні “нового добра”, називаючи людей *темною безпросвітною*. Лексемі *темнота* (1. Відсутність світла, темрява 2. *перен.* Неосвіченість, культурна відсталість [13, с. 667]) вжито у переносному значенні. Її негативна семантика посилюється значенням лексеми *безпросвітна*.

Слід зауважити, що додаткові семантичні і прагматичні нашарування значення можуть бути зумовлені внутрішньою формою слова [20, с. 267]. Внутрішня форма цих лексем (*темнота, безпросвітна*) формує “стрижневий контур образотворчого процесу, відкриває художньо-образну перспективу, яка в “завуальованому” просторі дасть змогу побачити предмет зображення в іншому ракурсі” [1, с. 115]. В останніх репліках діалогу *докір* “переходить” у пряме звинувачення – відбувається деевфемізація мовлення (*темнота безпросвітна – дурень*).

У досліджуваних художніх текстах наявні також лексеми на позначення внутрішнього стану мовців. Вони (лексеми) у процесі комунікації надають жанру “докір” правдивого, безкомпромісного звучання. У контексті такі слова набувають конотативного забарвлення. Наприклад:

За два тижні на календарі зачервоніло літо. Хлопці й не помітили. На душі – зима. Як з'явилася [дівчина Люба] – ледь не вбили.

– Чи ти дурна? – кричав Гоцик. Од люті – щелепи ходором.

– Не треба...

– Де тебе носило? А зателефонувати?.. Мені чи Макару?.. Кеби не вистачило? А якби... [прямий докір]

– Досить, голото... Я відсилала СМСки...

– Чи ти дурна? Чи тобі на нас... – аж замахнувся. [2, с. 48-49]

Антономічна пара *літо-зима* в цьому тексті використовується для увиразнення контрасту, суттєвої відмінності, аномальності, неспівіснування двох світів – навколишньої дійсності та внутрішнього світу персонажів. Лексема *літо* репрезентує реальну дійсність, *зима* – внутрішній стан персонажів із знаком «–», підсилений протиставленням (*тепло – холод*). Негативна семантика лексеми *зима* через асоціативно-змістову призму (*зима – холод, відстороненість, самотність, покинутість*) дає підстави трактувати її як конотативно марковану. Моральний занепад Гоцика та Макара зумовлений відсутністю їхньої подруги Люби. Поява дівчини викликала сплеск емоцій, які стали ґрунтом для безпрецедентного дорікання, що подекуди переходить у лють. У процесі вербалізації *докору*, наведеного у цьому тексті, беруть участь конотативно навантажені лексеми *дурна* (повторюється двічі для увиразнення та розкриття емоційного і вольового змісту висловленої думки [18, с. 15]), *носило, голота*, які надають гостроти конфлікту між мовцями.

Зауважмо, що конотацію як засіб увиразнення *докору* слід розглядати у взаємодії із іншими засобами його вербалізації, бо саме такий аналіз, на нашу думку, сприяє розумінню *докору* як жанру, дає можливість осмислити глибину цього поняття, декодує інформацію, яка міститься у ньому, підсилює емоційну сферу досліджуваного жанру. Порівняймо:

– *Встидалися би таке говорити про сироту, газдо!* [фразеологізована сполука “встидалися би таке говорити”, антонімічне протиставлення “сирота-газда”, оклична інтонація, виражена відповідним типом речення] – *похитав головою* [паралінгвальний засіб] *Цвичок. Сам у хаті своїх трьох дівулиць маєш, то краще за ними пускай очі, а не пасеш чужого...* [конотована лексема “дівулиці”, обірване речення, фраземи з відповідною антонімічною семантикою, що увиразнюють

оцінний вимір жанру: “добре”-“погано”] *Та й хто тобі, Николаю, сказав, що Даруся слаба на голову?* [докір у формі питального речення, підсилений “та й” та конотативно навантажена фразеологічна сполука “слаба на голову”] *А-ну, подивись, деякі молодіці в селі витворяють таке, що зразу видно, що вони слабі на передню свою голову і на голову, що на в’язах, – і ніхто на них пальцем не показує* [докір посилюється вигуком “а-ну”, фраземами, фразеологізованими сполуками, конотованими лексемами] [10, с. 58].

Таким чином, конотативно навантажені лексеми сприяють увиразненню експліцитних та імпліцитних значень *докору*, формуючи його оцінну структуру. Матеріал дослідження показав, що використання таких лексем у процесі вербалізації жанру “докір” сприяє зображенню конфліктних ситуацій та емоційної напруги між комунікантами, загостренню стосунків між ними. Конотативно марковані одиниці відіграють важливу роль у процесах образотворення.

Література

1. Голянич М.І. Внутрішня форма слова і дискурс: Монографія / Голянич Марія Іванівна. – Івано-Франківськ: Видавничо-дизайнерський відділ ЦІТ Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, 2008. – 296с.
2. Дашвар Люко РАЙ. центр / Люко Дашвар. – Х. : Книжковий клуб “Клуб Сімейного Дозвілля”, 2010. – 272 с.
3. Дзюба М. Укриті небом / Марія Дзюба. – Івано-Франківськ : Тіповіт, 2003. – 240 с.
4. Іванишин Н. Я. Лексичні засоби формування імпліцитності у драматургічному тексті (на матеріалі української драми початку ХХ століття). – дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Іванишин Наталія Ярославівна. – Івано-Франківськ, 2003. – 186с.
5. Климкова Л. А. Ассоциативное значение слов в художественном тексте / Л. А. Климкова // Филологические науки. – 1991. – № 1. – С. 45-54.
6. Клюев Е. В. Речевая коммуникация / Е. В. Клюев. – М.: РИПОЛ КЛАССИК, 2002. – 320с.
7. Криницька О.І. Реалізація комунікативних стратегій у художньому тексті (на матеріалі української модерної драми кінця ХІХ – початку ХХ століття). – дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Криницька Ольга Ігорівна. – Івано-Франківськ, 2009. – 249 с.
8. Ладыгин Ю. О. Информативная роль коннотативных значений в прозаическом художественном тексте / Ю. О. Ладыгин // Филологические науки. – 2000. – № 2. – С. 75-83.
9. Матіос М. Майже ніколи не навпаки / Марія Матіос. – Львів : ЛА “Піраміда”, 2008. – 176 с.
10. Матіос Марія Солodka Даруся / Марія Матіос. – Львів : ЛА “Піраміда”, 2007. – 188 с.
11. Мойсієнко А. К. Текст як апперцепційна система / А. К. Мойсієнко // Мовознавство. – 1996. – № 1. – С. 20-25.
12. Найрулін А. Структурні елементи в епістолярію М. Коцюбинського як засіб виявлення конотативного компонента / А. Найрулін // Семантика мови і тексту : збірник статей VII Міжнародної конференції. – Івано-Франківськ : Плай, 2003. – С.348-352.
13. Ожегов С. И. Словарь русского языка: Ок. 57000 слов / под ред. д-р. филол. наук, проф. Н.Ю. Шведовой. – 13-е изд., испр. – М.: Рус. язык, 1981. – 860 с.
14. Роздобудько І. Останній діамант міледі: авантюрний детектив / Ірен Роздобудько. – Х. : Фоліо, 2006. – 222 с.
15. Румлянський М. П. К вопросу о передачи коннотации при переводе на русский язык / М. П. Румлянський // Аспекты лексического значения. – Воронеж : Изд.-во Воронежского ун-та, 1982. – С. 34-38.
16. Сапожникова О. С. К семантической систематизации коннотативных значений / О. С. Сапожникова // Филологические науки. – 2003. – № 2. – С. 70-78.
17. Семенець О. Поетичний текст в аспекті конотативної семіотики / О. Семенець // Семантика мови і тексту : матеріали ІХ Міжнародної конференції. – Івано-Франківськ: ВДВ ЦІТ, 2006. – С.405-407.
18. Скляр С. Я. Стилiстична роль повторiв у поезiях Т. Г. Шевченка / С. Я. Скляр // Дослiдження з мовознавства : (збiрник статей). – К., 1963. – Вип. 2. – С. 15 – 23.
19. Стилистический энциклопедический словарь русского языка / [ред. М. Н. Кожина]. – М.: Флинта: Наука, 2003. – 696с.
20. Телия В. Н. Коннотативный аспект семантики номинативных единиц / В. Н. Телия. – М.: Наука, 1986. – 143с.
21. Українська мова: енциклопедія / редкол.: В. М. Русанівський (співголова), О. О. Тараненко (співголова), М. П. Зяблюк та ін. – 2-ге вид., випр. і доп. – К.: Вид-во “Укр. енцикл.” ім. М. П. Бажана, 2004. – 824 с.
22. Шаховський В. И. К типологии коннотации / В. И. Шаховський // Аспекты лексического значения. – Воронеж : Изд.-во Воронежского ун-та, 1982. – С. 29-34.